

Spatialisera alltid!

Rummets återkomst i de historiska vetenskaperna

Marie Cronqvist

”Historisera alltid!” Det var litteraturteoretikern Frederic Jamesons uppmaning eller, som han själv uttryckte det, hans ”transhistoriska imperativ” i början av 1980-talet. Men sedan denna tidens och historiens återkomst har kultur- och samhällsvetare på allvar börjat utforska rummet igen. Uppmaningen idag skulle därför kunna kompletteras och istället låta ”Spatialisera och historisera alltid!”¹ I den serie vändningar som utropats under de senaste årtiondena och som kopplats till postmodernistiska – eller åtminstone konstruktivistiska – influenser i humanvetenskaperna återfinns nämligen det som kallas den rumsliga vändningen (*the spatial turn*). Det förnyade intresset för topografier, platser och rum kan alltså ses i relation till flera andra diskussioner som förts under senare år under samlingsnamn som den språkliga vändningen (*the linguistic turn*), den visuella eller ikoniska vändningen (*the iconic turn*) och den antropologiska/kulturella vändningen (*the anthropological/cultural turn*).

Inför vad som kan tyckas vara en inflation av proklamerade vändningar kan det vara viktigt att hålla i minnet att det egentligen inte är något alltigenom nytt som introduceras. Det är inte tal om några helomvändningar; snarare är det något som återupptäcks och återuppväcks för att belysa på ett annorlunda sätt och mot bakgrund av föregående teoretiska diskussioner eller, om man så vill, vändningar. Följaktligen skulle man istället för ”turns” kunna tala om ”returns”. Detta gäller i så fall särskilt för den rumsliga vändningen, som åtminstone delvis uttrycker en längtan bort från diskursernas flyktiga värld tillbaka till materialitet – en re-materialisering, men inte utifrån en neopositivism utan med avstamp i den konstruktivism som präglat tidigare vändningar.²

Det är i spänningsfältet mellan diskurs och samhällelig produktionsprocess som den rumsliga vändningen tar plats, menade redan på 1970-talet en av de mest inflytelserika teoretikerna på området, den franske sociologen och postmarxisten Henri Lefebvre.³ Men olika vetenskapliga discipliner har därefter kommit att förstå och hantera rumslighet eller plats på många olika sätt. För

konst-, film- eller litteraturvetaren är rummet oftast en serie teoretiska markörer som verkar inom texten eller bilden, medan en antropolog tenderar att ställa frågor om hur kulturella och sociala gemenskaper konstrueras.⁴ Inom medieteorin signalerar den rumsliga vändningen ett skifte i fokus från tid och narrativitet till platser och topografier, i synnerhet när det gäller visuella och elektroniska medier, medan den för historikern kanske snarare ofta följs av ett intresse för hur det förflutnas materialitet på olika sätt kan kopplas till mänsklig erfarenhet, hågkomst och meningsskapande.⁵ För geografen är rum ett så centralt begrepp att det tenderar att försvinna, liksom begreppet berättelse inom litteraturvetenskapen eller begreppet förändring inom historievetenskapen. Att döma av inledningen till den av de två geograferna Mike Crang och Nigel Thrift redigerade antologin *Thinking Space*, så är platsbegreppet inom disciplinen geografi paradoxalt nog både över- och underutnyttjat, både över- och underteoretiserat.⁶

En tanketråd värd att plocka upp, i synnerhet för historievetenskapens vidkommande, är att många som skriver om den rumsliga vändningen, däribland Crang och Thrift, betonar att plats inte går att beskriva utan dess relation till tid. Rummet bör, menar man, inte ses som något statiskt; även platser är i ständig rörelse.⁷ Slavisten Karl Schlögel, som är ett av flera ankare i det tyska forskningsläget om historia och plats, propagerar på liknande sätt i sin bok *Im Raume lesen wir die Zeit* för "platsbeskrivningen som tidsdiagnos". Platser, menar Schlögel, är inga texter utan bör utforskas utefter dess materiella dimensioner och på dess egna premisser. Drivkrafterna i historien är inte bara idéer, tanketraditioner och kulturer utan också topografi, logistik, byggnadskonst och samfärdsleder.⁸

Den historiska forskningen har förvisso länge behandlat just logistik och samfärdsleder eller politiska maktkamper kring territorium och gränser. I det förnyade intresset ligger emellertid även insikten om att särskilda platser – symboliska, virtuella och reella – kan spela en aktiv roll i skapandet av historien självt. Rummet och landskapet är inte bara kulissen mot vilken det sociala livet utspelar sig, ett tomt kärl eller en tabula rasa. Fysiska platser och materiella ting kan fyllas med spår och avtryck, medvetet eller omedvetet, och tolkas och tillskrivas mening. Men platser kan också lägga identiteter, gränser och slitningar i dagen, menar historikern Kristian Gerner, och ett intressant exempel han tar upp är regionen Kresy i östra Polen – ett område som inte har några givna territoriella gränser utan snarare är centrum i en multinationell minneskultur, ett mytologiserat landskap som fylls med olika meningsinnehåll i olika tider och nationer. Att, när man skriver historia, utgå från platsen istället för från nationen eller den kollektiva identiteten kan öppna upp för nya perspektiv.⁹

Det finns också anledning att historisera den rumsliga vändningen i sig.

I det tyska forskningsläget, där tolkningsföreträdet tycks ligga lika mycket hos historiker och kulturvetare som hos geografer och samhällsvetare när det gäller att definiera innebörden i den rumsliga vändningen, finns utan tvivel en fond bestående av omvälvningen i Centraleuropa kring 1990, de politiska rumskonstellationerna, kalla krigets slut och östblockets sönderfall, öppnandet av gränser och kapitalmarknaders expansion österut.¹⁰ Alla dessa nya rum, nya gränser och nya rumsanspråk vid kalla krigets slut fick några tyska akademiker, bland annat Schlögel, att tala om en ”rumsrevolution”. Detta bör ses mot bakgrund av att själva begreppet *Raum* är djupt stigmatiserat i Tysklands mörka 1900-talshistoria, ett faktum som fick tyska akademiker att länge värja sig mot spatialitet till förmån för temporalitet.¹¹

Vad har då historiker framför allt hittills intresserat sig för i relation till plats och rumslighet? Teorier om plats och rumslighet är många och teoretikerna namnkunniga.¹² Bland historiker är det dock kanske främst idéhistorikern Michel Foucault och sociologen Pierre Bourdieu som har konsulterats, den förre för hans tankar om övervakningssamhället eller ”heterotopier”, den senare för hans tankar om sociala eller symboliska rum. I övrigt finns det många fält inom historieforskningen där rumslighet är närvarande, om än inte i centrum. Denna inledning kan inte göra anspråk på en heltäckande kartläggning, men ett par av dessa fält kan nämnas särskilt. Ett är postkolonialismen i litteraturvetaren Edward Saids efterföljd, där intresset riktats mot hur det egna och det andra konstitueras rumsligt i termer av hemma och borta, innanför och utanför, närvarande och frånvarande. Det finns exempelvis i anslutning till detta en ökande historievetenskaplig forskningslitteratur om resor och reseskildringar.¹³ Miljöhistoria kan sägas vara ett annat fält där föreställningar om rum och platser avhandlas. En del äldre kulturhistorisk forskning har låtit sig inspireras av historikern Simon Schamas inflytelserika *Landscape and Memory*, som fokuserar på relationen mellan, å ena sidan, fysiska platser och natur och, å andra sidan, kollektiva minnen och mytbildning. Ett annat äldre historiskt fält som kan nämnas här är forskning om kulturella kartografier och geografisk omvärldsförståelse.¹⁴

I Sverige är minnesforskningen emellertid det fält på vilket rum och plats idag diskuteras mest explicit, något som har satt sin prägel på föreliggande temanummer av *Scandia*. Numret inleds med artikeln ”Monumentet på gränsen” av idéhistorikern Magnus Rodell, där detta fält skisseras. Rodell, som tidigare behandlat monument och historiebruk i ett antal publikationer, låter i sin artikel genomgången av begrepp och forskningsläge mynna ut i ett empiriskt exempel: ett värmländskt fredsmonument från 1914 syftande till att högtidlighålla den hundraåriga freden mellan Sverige och Norge. Artikeln ger en inblick i det numera väletablerade och omfattande forskningsfältet om minnesmärken, historiemedvetande och historiebruk. Monumentforsk-

ningen har, som Rodell också diskuterar, koppling till det bredare fältet om minneskultur och rumslighet med inspiration från framför allt historikern Pierre Noras begrepp *lieux de mémoire*, ”minnesplatser”, även om en liknande trend kan identifieras i Tyskland, där det fått benämningarna *Erinnerungsorte* eller *Erinnerungsräume*.¹⁵

Kulturgeografen kan sägas vara den rumsliga vändningens moderdisciplin. I detta nummer av *Scandia* finns en artikel med titeln ”Åter på plats”, skriven av kulturgeografen Jan Henrik Nilsson. Nilsson har tidigare forskat om Östersjöområdet som politisk och kulturell region, men denna gång riktas hans forskningsintresse mot två tyska återuppbyggnadsprojekt och debatten kring dessa, de preussiska slotten i Potsdam och Berlin.

En tredje platskategori för minnets fysiska manifestationer som tas upp i detta temanummers artiklar, vid sidan om monumentinvigningar och återuppbyggnadsprojekt, är museerna. Artikeln ”Preoccupied by the Past”, signerad historikern Ulf Zander och konsthistorikern Stuart Burch, är en analys av ockupationsmuseet i Tallinn, en plats som författarna menar står för grundberättelsen om det estniska motståndet.

Begreppet ”minnesplats” avser inte enbart eller främst en geografisk plats, utan kan snarare relateras till det grekiska *topos* (pl. *topoi*) eller det latinska *locus* (pl. *loci*) i deras ursprungliga retoriska innebörd såsom en resurs för tänkande. Såväl i Pierre Noras *Les lieux de mémoire* som i Etienne François och Hagen Schulzes *Deutsche Erinnerungsorte* rör det sig om platser i en bred bemärkelse – ”platser” av förtätade minnen. Här kan man så identifiera ett betydande internationellt fält som kan ge upphov till spännande historisk forskning som går utöver det idag väletablerade fältet om minneskulturer och monument. Vilka andra platser, *topoi*, kan undersökas av svenska historiker än de uppenbara minnesplatserna? Förmodligen bör vi här blicka såväl internationellt som över disciplinränsarna för att vidare utveckla våra tankar om historia på plats.

Inspiration att utveckla ett annat synsätt kan vi få från den tyska antologin *Orte der Moderne*, där redaktörerna har intresserat sig för modernitetens utrymmen och delat upp dessa tematiskt i utvidgningens, frigörelsens och styrningens platser. Här återfinns en brokig palett av platser, lägen och positioner, däribland bilen och rymdskeppet, men också trädgården, den psykoanalytiska soffan och valbåset.¹⁶ Den avslutande artikeln i detta temanummer av *Scandia*, ”Transit rum”, behandlar ett av dessa modernitetens utrymmen, nämligen flygkabinen. Historikern Dorthe Gert Simonsen använder här etnologen Marc Augés tankar om transitrummet, som kännetecknas av en provisorisk flyktighet och identitetslöshet, för att diskutera flygplanets rum och flygandets tids- och rumsuppfattningar under mellankrigstiden.

Den rumsliga vändning som det talas om idag i flera vetenskapliga discipli-

ner kan således sägas innebära inte bara rummets återkomst, utan också dess försvinnande. Även om den behandlar det tidiga 1900-talets rumsuppfattningar, så vetter här Dorthe Gert Simonsens artikel mot den diskussion om postmodernitet, globalisering, informationssamhälle och kommunikationsströmmar som präglar dagens uppfattning om rumslighet och utrymme. I det som medieteorikern Marshall McLuhan en gång kallade "den globala byn" spelar rumsligt-fysiskt avstånd en underordnad roll; den digitala revolutionen har omintetgjort behovet av geografisk närhet för omedelbar kommunikation. På nätet har det föga betydelse varifrån man loggar in. Så om rummet har gjort en inomvetenskaplig comeback tycks dess utomvetenskapliga avancemang vara allvarligt hotat. Men förmodligen är detta endast två sidor av samma mynt. Det försvinnande rummet tycks bara i ännu högre grad få platsen att uppta den moderna, hemlösa människans tankar. Och om vi lärt oss något av den inomvetenskapliga diskussionen, så vet vi att i den stund något förklarats dött eller försvunnet, så har det redan återupstått.

Noter

- 1 Frederic Jameson, *Det politiska omedvetna. Berättelsen som social symbolhandling*, Stockholm/Stehag 1994 (1981), s. 45.
- 2 Alexander C.T. Geppert, Uffa Jensen & Jörn Weinhold, "Verräumlichung. Kommunikative Praktiken in historischer Perspektive, 1840–1930", i *Ortsgespräche. Raum und Kommunikation im 19. und 20. Jahrhundert*, (Hrsg.) Alexander C.T. Geppert, Uffa Jensen & Jörn Weinhold, Bielefeld 2005, s. 17–18; Doris Bachmann-Medick, *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, kap. 6: Hamburg 2006, s. 284–285.
- 3 Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1991 (fransk originalupplaga *La production de l'espace*, 1974). Lefebvre har i sin tur influerat flera av dagens rumsteoretiker såsom geograferna David Harvey och Edward W. Soja.
- 4 För film- och litteraturvetenskap, se t.ex. Paul Smethurst, *The Postmodern Chronotope. Reading Space and Time in Contemporary Fiction*, Amsterdam/Atlanta 2000; Doris Agotai, *Architekturen in Zelluloid. Der filmische Blick auf den Raum*, Bielefeld 2007. För antropologi, se t.ex. Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley 1984; Eric Hirsch, *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*, Oxford 1995; *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, (eds.) Setha M. Low & Denise Lawrence-Zúñiga, Oxford 2003.
- 5 För en genomgång av detta fält, se Magnus Rodells artikel. För medievetskap, se t.ex. *MediaSpace. Place, Scale and Culture in a Media Age*, (eds.) Nick Couldry & Anna McCarthy, London 2004; *Geographies of Communication. The Spatial Turn in Media Studies*, (eds) Jesper Falkheimer & André Jansson, Göteborg 2006; D. Morley & K. Robbins, *Spaces of Identity. Global Media, Electronic Landscapes, and Cultural Boundaries*, London 1995; samt Geppert, Jensen & Weinhold 2005.
- 6 Mike Crang & Nigel Thrift, "Introduction", i *Thinking Space*, (eds.) Crang & Thrift, London 2000.
- 7 Crang & Thrift 2000, s. 1; Yi-Fu Tuan, *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis 1977. Tidsgeografi är också sedan ett antal decennier ett eget forskningsområde, i Sverige förknippad med framför allt Torsten Hägerstrand.
- 8 Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München 2003.
- 9 Kristian Gerner, "Historien på plats", i *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktik-*

- ken, (red.) Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander, Lund 2004.
- 10 En uppsjö av tyska böcker och antologier behandlar detta tema, varav här endast några kan nämnas. Se t.ex. *Raumtheorie. Grundlagen-texte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*, (Hrsg.) Jörg Dünne & Stephan Günzel, Frankfurt am Main 2006; *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, (Hrsg.) Jörg Döring & Tristan Thielmann, Bielefeld 2008; samt Schlögel, 2003; Geppert, Jensen & Weinhold, 2005; Bachmann-Medick, 2006.
- 11 Schlögel, s. 25.
- 12 Här finns några av det tidiga 1900-talets mest kända namn som Walter Benjamin, Georg Simmel, Mikhail Bakhtin och Ludwig Wittgenstein. Därefter följer en mellangeneration av företrädesvis franska teoretiker som i avkoloniseringens och "1968" s efterföljd fattade intresse för förhållandet mellan makt och rum, ofta med ett uttalat marxistiskt perspektiv: Felix Guattari och Gilles Deleuze, Michel de Certeau, Hélène Cixous, Henri Lefebvre, Jacques Lacan, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Frantz Fanon med flera. Dagens anlitade rumsteoretiker är också bland andra Bruno Latour om kunskapsproduktion i det vetenskapliga laboratoriet, Paul Virilio om försvinnandets estetik, Edward W. Soja om det tredje rummet, David Harvey om den urbana erfarenheten, Donna Haraway om situerad kunskap eller Zygmunt Bauman om sammansmältningen mellan tid och rum. Se t.ex. Dünne & Günzel 2006; Crang & Thrift 2000.
- 13 Edward Said, *Orientalism*, London 1995 [1978]; Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994. För analyser av reseskildringar, se t.ex. Dennis Porter, *Haunted Journeys. Desire and Transgression in European Travel Writing*, Princeton 1991; Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London 1992; *Voyages and Visions. Towards a Cultural History of Travel*, (eds.) Elsner Jas & Joan-Paou Rubiés, London 1999.
- 14 Simon Schama, *Landscape and Memory*, London 1995; Jeremy Black, *Visions of the World. A history of Maps*, London 2003; *Maps. Finding Our Place in the World*, (red.) James R. Akerman & Robert W. Karrow Jr, Chicago 2007; *Mappings*, (red.) Denis Cosgrove, London 1999. För ett svenskt exempel, se Dick Harrison, *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*, Stockholm 1998.
- 15 Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, Paris 1984–1992; *Deutsche Erinnerungsorte*, (Hrsg.) Etienne François & Hagen Schulze, München 2001; Aleida Assman, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.
- 16 *Orte der Moderne. Erfahrungswelten des 19. und 20. Jahrhunderts*, (Hrsg.) Alexa Geisthövel & Habbo Knoch, Bielefeld 2005. För en svensk motsvarighet, se *Topos. Essäer om tänkvärda platser och platsbundna tankar*, (red.) Erland Märald & Christer Nordlund, Stockholm 2006.